

УДК 535.343.2

С.І. Качан, Т.М. Кушнір, І.Б. Пірко*, В.М. Салапак*, З.П. Чорній*

Національний університет "Львівська політехніка",
кафедра техногенно-екологічної безпеки;

*Український державний лісотехнічний університет, кафедра фізики

**F_A I F_D -ЦЕНТРИ ЗАБАРВЛЕННЯ
В КРИСТАЛАХ ФЛЮОРИТУ**

© Качан С.І., Кушнір Т.М., Пірко І.Б., Салапак В.М., Чорній З.П., 2003

S.I.Kachan, T.M.Kushnir, I.B.Pirko, V.M.Salapak, Z.P.Chornij, 2003

**F_A AND F_D – COLOUR CENTERS IN THE CRYSTALS
OF THE FLUORITE**

© S.I.Kachan, T.M.Kushnir, I.B.Pirko, V.M.Salapak, Z.P.Chornij, 2003

Якщо кристали флюориту, що містять складні M_A^+ -центри забарвлення, оптично знебарвити при 80 К, то структура новоутвореного точкового дефекта набуває конфігурації, вісь якої збігається з $\langle 111 \rangle$ кристалографічними напрямками кристала. При повторному опроміненні кристала, поряд з реакцією утворення F_A і V_K -центрів, існує локалізація електронів на бівакансійних комплексах з утворенням F_D -центрів забарвлення. Концентрація новоутворених F_D -центрів співвимірна за величиною з концентрацією F_A -центрів, а оптичні параметри F_D -центрів і F_A -центрів практично збігаються. $F_D \rightarrow M_A^+$ -перетворення відбуваються при температурі реорієнтації T_r домішково-вакансійних диполів ($T_r=122$ К в CaF_2-Li^+ і $T_r=153$ К в CaF_2-Na^+). Ефективність виходу $F_D \rightarrow M_A^+$ -перетворень у 2-3 рази вища порівняно з ефективністю $F_A \rightarrow M_A^+$ -перетворень.

If crystals of fluorite with the complicated M_A^+ -centers of colouring optically decolour at 80 K the structure of newly created point defect acquires a configuration, which axis coincides with $\langle 111 \rangle$ crystallographic directions of the crystals. After repeated irradiation of crystals, alongside with the reaction of creation of F_A and V_K – centers, the localization of electrons on the bivacancial complexes with the creation of F_D – centers is proportional in size to the concentration of F_A – centers, and optical parameters of F_D and F_A – centers practically coincide. $F_D \rightarrow M_A^+$ transformations take place at the temperature of reorientation of impurity-vacancion dipoles. The efficiency of the output of $F_D \rightarrow M_A^+$ transformations is higher in comparison with the efficiency of $F_A \rightarrow M_A^+$ transformation in 2-3 times.

Вступ. Модельними об'єктами фізика центрів забарвлення використовує лужно-галоїдні кристали (ЛГК). Саме на ЛГК ідентифікована структура більшості електронних і діркових центрів забарвлення [1]. Недолік ЛГК як об'єктів досліджень полягає в неможливості цілеспрямовано керувати ефективністю їх радіаційного забарвлення. Перспективними у цьому сенсі є кристали флюоритів. Їх особливістю є стійкість чистих кристалів до дії радіації і висока радіаційна чутливість до наявності в кристалі домішкових іонів [2]. А кристали флюоритів, леговані іонами одновалентних металів, знайшли

застосування як активні елементи в лазерах, що працюють на центрах забарвлення [3]. Вивчення структури робочих центрів, температурного діапазону їх існування, еволюцію дефектів в різних фізичних полях дозволить покращити експлуатаційні властивості матеріалів.

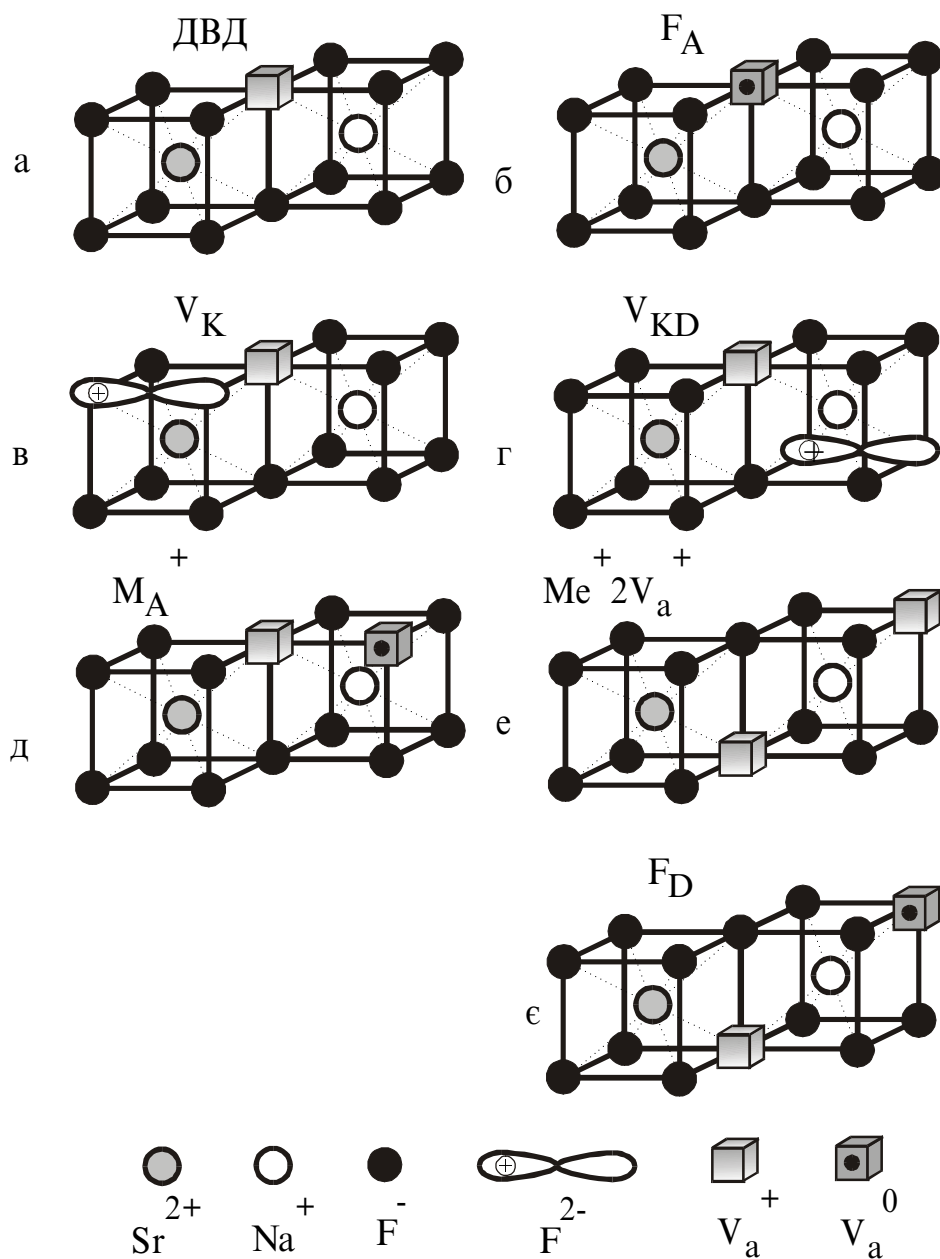

Рис. 1. Моделі точкових дефектів в кристалах $\text{CaF}_2\text{-Me}^+$

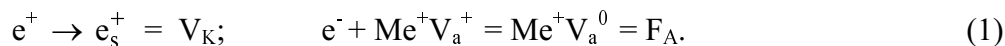
Електронні та діркові центри забарвлення в ЛГК і флюоритах мають ідентичну структуру, що вказує на вирішальну роль аніонної підґратки кристала у формуванні центрів забарвлення. Однак, на відміну від ЛГК, у яких незалежно від температури, при якій опромінюється кристал, основним електронним центром забарвлення виступає F-центр, то у флюоритах структура створених радіацією центрів забарвлення визначається температурою, при якій опромінюється зразок [4]: при низькотемпературному опроміненні утворюються F_A -центри, при опроміненні в області кімнатних температур – M_A^+ -центри, а при $T_{\text{опр}} > 370 \text{ K}$ – R_A^+ -центри. Термоіндуковані $F_A \rightarrow M_A^+$ -перетворення відбуваються одностадійно [5, 6]. У

цій роботі ми додатково проводили оптичне знебарвлення M_A^+ -центрів при $T=80$ К з подальшим рентгенівським опроміненням. При цьому утворення складних (M_A^+ -центрів) відбувається двостадійно при нагріванні зразків з такою попередньою історією. Вперше виявлено даний ефект, і у цій статті маємо за мету пояснити його за допомогою введення моделі F_D -центрів (за аналогією із ЛГК).

Експериментальні результати та їх обговорення. Для досліджень використовувались кристали CaF_2-Li^+ і CaF_2-Na^+ , вирощені методом Бріджмена-Стокбаргера в інертній атмосфері. Основні методи досліджень – абсорбційні вимірювання при різних температурах зразка (від азотних до кімнатних) та метод струмів термостимульованої деполяризації (ТСД). Джерелом іонізуючого проміння була використана рентгенівська установка УРС-55А з вольфрамовим анодом. Як відомо з [2], ефективність рентгенівського забарвлення кристалів флюоритів можна збільшити на декілька порядків, якщо кристали попередньо легувати гетеровалентними домішками, наприклад Me^+ -іонами. Зазначені домішки входять у ґратку кристала як іони заміщення [5].

Компенсація надлишкового заряду домішки здійснюється за рахунок аніонної вакансії в найближчому околі (V_a^+ -вакансія). Тобто утворюються домішково-вакансійні диполі (ДВД) $Me^+V_a^+$. Модель такого центра зображена на рис. 1,а.

При опроміненні кристалів ($Me^+V_a^+$)-диполі ефективно захоплюють як електрони, так і дірки, внаслідок чого ефективність забарвлення легованих кристалів на 2-3 порядки вища порівняно з чистими кристалами. Структура центрів забарвлення залежить від температури, при якій опромінюється кристал [4,6]. При низьких температурах ($T < 120$ К) у флюоритах генеруються (V_K-F_A)-центри:

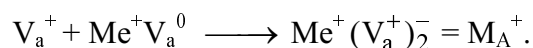
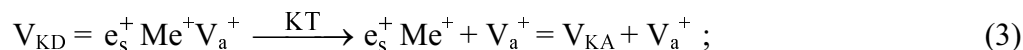

Спектр поглинання F_A -центрів в кристалах CaF_2-Li^+ зображено на рис. 2 (крива 1). Модель центра подана на рис.1,б. Вказаного типу F_A центр має C_{3v} -симетрію і в кристалічному полі C_{3v} -симетрії оптичний перехід розщеплюється на дві компоненти, що пояснює наявність дублетної і синглетної смуг поглинання. Оптичні густини вказують на те, що довгохвильова компонента зумовлена переходом електрона на синглетну орбіталь, а короткохвильова – на дублетну орбіталь F_A -центра [2]. Величина розщеплення між дублетними і синглетними рівнями залежить від радіуса домішкового катіона і зменшується в ряді Li^+ , Na^+ (див. рис. 2, крива 1 і рис. 3, крива 1).

В області температур 130-200 К, коли дірки стають локально рухливими [2], утворюються ($V_{KD}-F_A$)-центри згідно з реакцією (2):

Тобто на спектрах ми знову спостерігаємо поглинання F_A -центрів. При подальшому підвищенні температури, дірки з локальної міграції переходять на просторову, і в інтервалі температур 200-250 К, внаслідок термоіндукованого розпаду V_{KD} -центрів, утворюються ($V_{KA}-M_A^+$) комплементарні пари центрів [2, 7, 8]:

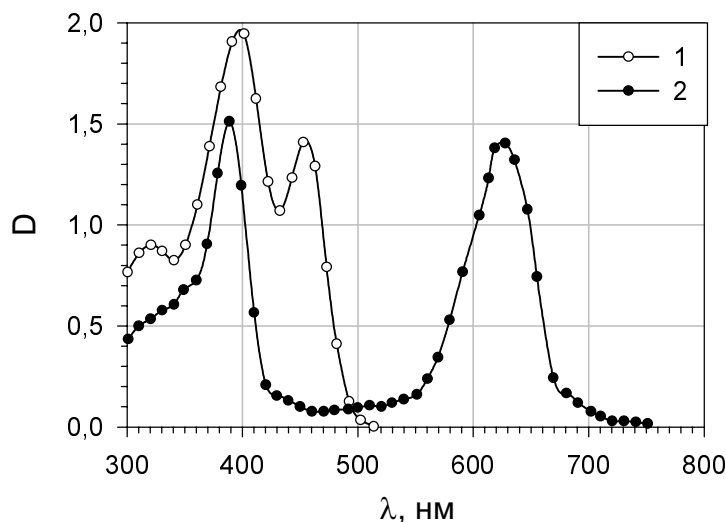

Рис. 2. Спектр поглинання кристалів $\text{CaF}_2\text{-Li}^+$:
1- F_A -центрів; 2- M_A^+ -центрів

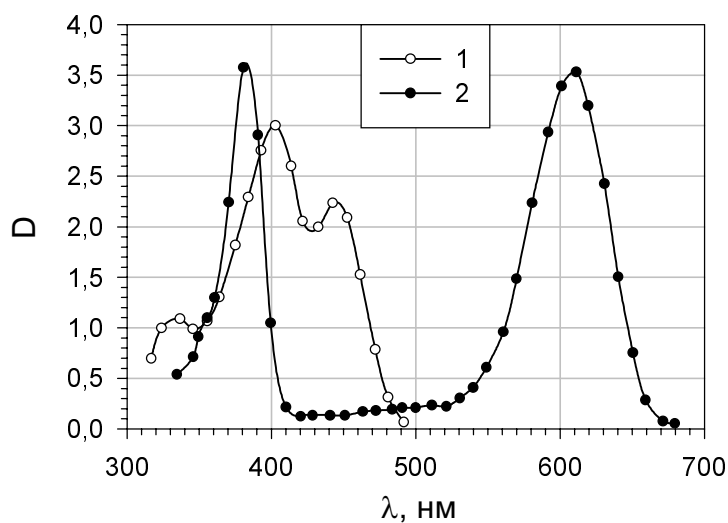

Рис. 3. Спектр поглинання кристалів $\text{CaF}_2\text{-Na}^+$:
1- F_A -центрів; 2- M_A^+ -центрів

На рис. 4 (крива 2) показана крива наростання оптичної густини M_A^+ -центрів забарвлення в кристалах $\text{CaF}_2\text{-Li}^+$ при нагріванні опромінених при 80 К кристалів. Вона виходить на плато при температурах, вищих 270 К. Тобто на спектрі поглинання спостерігаються лише смуги поглинання M_A^+ -центрів (криві 2 на рис.2 і 3) в цьому температурному діапазоні [8,9]. Аналогічну картину бачимо на рис.5 для кристалів $\text{CaF}_2\text{-Na}^+$, з одною лише різницею, що на плато крива виходить швидше на 40 К. $F_A \rightarrow M_A^+$ -перетворення відбуваються внаслідок просторової міграції аніонних вакансій [2,8] згідно з реакцією (3).

Якщо кристали, що вже містять M_A^+ -центри забарвлення, оптично знебарвити при 80 К, то модель такого дефектного комплексу набуває конфігурації, зображеної на рис. 1,е. Оскільки аніонні вакансії є однаково зарядженими, то внаслідок кулонівського відштовхування одна із них зробить перескок у найближчому околі домішки, щоб система мала мінімальну енергію. Тобто вісь дефекту збігається з $\langle 111 \rangle$ кристалографічним напрямком кристала.

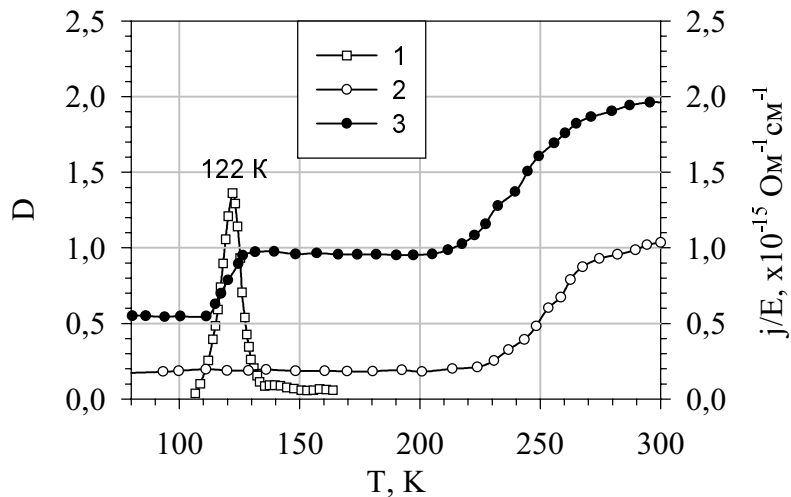

Рис. 4. 1-струми дипольної релаксації кристалів $\text{CaF}_2\text{-Li}^+$; 2 – наростання смуги M_A^+ -центрів забарвлення ($\lambda=630$ нм) після опромінення кристала при $T=80$ К і прогрівання до кімнатної температури; 3 – наростання смуги M_A^+ -центрів ($\lambda=630$ нм) після оптичного знебарвлення M_A^+ -центрів при $T=80$ К, повторного опромінення при $T=80$ К і прогрівання до кімнатної температури

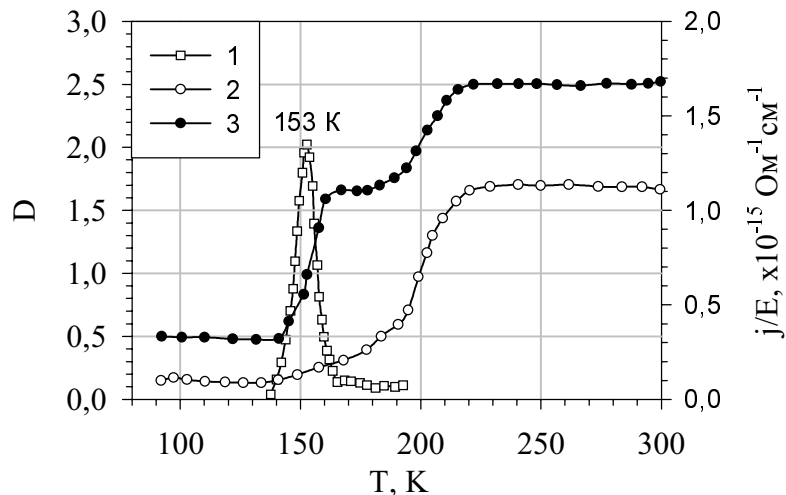
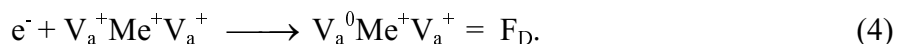

Рис. 5. 1-струми дипольної релаксації кристалів $\text{CaF}_2\text{-Na}^+$; 2 – наростання смуги поглинання M_A^+ -центрів забарвлення ($\lambda=610$ нм) після опромінення кристала при $T=80$ К і прогрівання до кімнатної температури; 3 – наростання смуги поглинання M_A^+ -центрів ($\lambda=610$ нм) після оптичного знебарвлення M_A^+ -центрів при $T=80$ К, повторного опромінення при $T=80$ К і прогрівання до кімнатної температури

При повторному опроміненні такого кристала поряд із реакцією (1) буде відбуватися і локалізація електронів на бівакансійних комплексах з утворенням F_D -центрів:

Оптичні параметри отриманих центрів практично збігаються із параметрами F_A -центрів [6, 10]. Тобто ближня аніонна вакансія не вносить суттєвого збурення на величину розщеплення оптичних переходів F_A -центра. Концентрація новоутворених F_D -центрів співвимірна за величиною з концентрацією F_A -центрів. Сам факт існування F_D -центрів у кристалах підтверджує дослідження термостимульованих перетворень центрів забарвлення. Ми бачимо явний двостадійний процес перетворення (порівнюємо криві 2 і 3 на рис. 4 і 5). Отже, внаслідок “радіаційної пам’яті” кристала, бівакансійний комплекс знаходиться в першій координаційній сфері домішкового іона. $F_D \rightarrow M_A$ -перетворення відбувається вже при температурі реорієнтації ДВД. Для кристалів CaF_2-Li^+ вона дорівнює 122 К, а в кристалах CaF_2-Na^+ цей параметр дорівнює 153 К (див.рис.4 і 5). Тобто при термоактивації іонних процесів в кристалах флюоритів вистачає локальної міграції аніонних вакансій для утворення складних M_A^+ -центрів забарвлення. Ефективність виходу $F_D \rightarrow M_A^+$ перетворень у 2-3 рази вища порівняно з ефективністю $F_A \rightarrow M_A^+$ -перетворень.

Висновок. Двостадійний процес термоіндукованих перетворень простих центрів забарвлення у складні в кристалах флюоритів можна пояснити введенням моделі F_D -центрів забарвлення.

F_D -центри виникають внаслідок “радіаційної пам’яті” кристала при низькотемпературному опроміненні оптично знебарвлених M_A^+ -центрів забарвлення. $F_D \rightarrow M_A^+$ перетворення пов’язані з локальною міграцією (ротаційний рух) аніонної вакансії в найближчому оточенні домішкового іона, в цей час як $F_A \rightarrow M_A^+$ - перетворення відбуваються внаслідок їх просторової міграції при значно вищих температурах.

1. Ч.Б. Луцик, А.Ч. Луцик Распад электронных возбуждений с образованием дефектов в твердых телах. – М., Наука, 1989.
2. Стоунхэм А.М. Теория дефектов в твердых телах, – М., Мир, 1978.
3. Kaminskii A.A. // *Phys. Stat. Sol.(A)*-1995-V.148, №1. – P. 9-79.
4. Ravi B.G., Romasatu S. // *Int. J. Modern Phys. (B)* –1992. – V.6, № 17. – P.2809-2836.
5. P.W.M. Jacobs, S.H. Ong, A.V. Chadwick, V.M. Carr // *J. Sol. St. Chem.* – 1980. – V. 33, №2. – P.159-167.
6. Chornij Z.P., Kravchuk I.M., Kachan S.I., Shchur G.O., Salapak V.M. // *Phys. Stat. Sol.-2001.* – 223. – P. 757-765.
7. Чорній З.П., Качан С.І., Щур Г.О., Салапак В.М., Дубельт С.П. // *Вісник Нац. ун-ту “Львівська політехніка”*. – 2000. – № 393. – ст. 25-28.
8. Чорній З.П., Качан С.І., Щур Г.О., Салапак В.М. // *Вісн. Держ. ун-ту “Львівська політехніка”*. – 1999 – № 362. – ст. 87-93.
9. Den Hartog H.W. // *Rad. Ef. And Def. In Sol.* – 1996 – V.139, №2 – P. 125-145.
10. Tijero G., Jaque F. // *Phys. Rev.(B)* – 1990 – V.41, №6. – P. 3832-3836.